

„TA NAŠE PÍSNÍČKA ČESKÁ“ – HRANICE EMICKÉHO PŘÍSTUPU V TERÉNNÍM VÝZKUMU

Andrea Preissová Krejčí

*Fakulta veřejných politik, Slezská univerzita v Opavě
andrea.preissova@fvp.slu.cz*

Jana Kočí

*Pedagogická fakulta, Univerzita Palackého v Olomouci
jana.koci@upol.cz*

“That Czech Song of Ours”: The Limits of the Emic Approach in Field Research

Abstract—“That Czech Song of Ours” by Karel Hašler is a well-known song that arouses patriotic sentiments among Czechs all over the world. The aim of our study is to explore the situation in the Czech community in Croatia, a very interesting object of anthropological research, especially if the emic approach is used. The key concepts we examined in our qualitative research include “Croatian War of Independence” and “borders”. We also looked at the associated themes and problems. The Croatian War of Independence very much continues to be part of the community’s everyday life. It is still present, it is living history. In the language of our narrators, which is Czech, the Croatian War of Independence is referred to as the “Homeland War”. The emic approach thus helps us, as anthropologists and ethnographers, to understand why Hašler’s “That Czech Song of Ours” brings Czechs living outside of the Czech Republic to tears.

Keywords—emic approach; homeland war; interpretation; compatriotic community; Croatia

ÚVODEM: ČESKÁ MENŠINA V CHORVATSKU

KRAJANÉ po celém světě si při různých příležitostech s citem zpívají snad nejznámější český vlastenecký song od Karla Hašlera „Ta naše písnička česká“. Přežil po generace, a i po více než sto letech vřání slzy do očí,

když prožíváte emoce spojené s pocity sounáležitosti, patriotismu, vlastenectví. Pro Čechy v Chorvatsku se stal doslova krajanskou hymnou.

V naší studii si stanovujeme dva cíle. Zprv prezentujeme komunitu krajanů v Chorvatsku jako společenství, které – posíleno svými institucemi (školy, školky, vydavatelstvími, spolky a krajanskou správou či samosprávou) a jedinečností – nabízí prostředí pro antropologické bádání s vysokým populačním obsahem. Zadrugé reflektujeme emickou perspektivu výzkumníka jako hraniční možnost interpretace s ohledem na její neuchopitelnost. Pod emickou perspektivou rozumíme právě například emoční prožitky krajanů při interpretaci „Té naší písničky české“. Rozpoznáme ji také při analýze ústřední kategorie vzešlé z naší práce v terénu – *domovinské války*. Neboť není jiné, která by vyvolávala více emocí, rozpaků a neuchopitelnosti na straně výzkumníka.

Češi přicházeli na území dnešní Chorvatské republiky, ale také do dalších zemí bývalé Jugoslávie, především Bosny a Hercegoviny či Srbska (Vojvodiny), již v dobách, kdy byli spolu se Srby a Chorvaty součástí mnohonárodnostní habsburské monarchie. Když spolu s dalšími národy začali osidlovat téměř vylidněné území po jeho osvobození od osmanské nadvlády, jednalo se o vnitřní migraci

obyvatelstva. Předci dnešních krajanů sotva mohli předvídat, kolik státních hranic jednoho dne jejich potomky od jejich domoviny oddělí. Krajanský historik Josef Matušek (2017, 25) datuje období první české kolonizace až k roku 1792, kdy se první české rodiny přistěhovaly k Bjelovaru. Kolonizace pokračovala po celé 19. století. Do znovu osídlované a zkulturované krajiny přicházely národy z celé monarchie. Budoucí obyvatelstvo Slavonie – území, které spadalo dlouho do tzv. vojenské hranice a rozkládá se v úrodné krajině mezi řekami Drávou, Sávou a Dunajem (v dnešním Chorvatsku a Srbsku) – tak mluvilo nejen srbochorvatsky, ale také německy, maďarsky, italsky, česky, slovensky a k tomu řadou dialektů. Tento multikulturní prostor, kterým se zároveň otevírá Balkánský poloostrov, byl a je po generace naplněn jazykovou pestrostí a jeho obyvatelstvu je nezřídka přirozený jazykový bilingvismus.

Když jsme prvně překročily Drávu, měly jsme o krajanské komunitě v Chorvatsku jen skrovné představy, a to navzdory tomu, že téma Čechů v cizině je součástí badatelského zájmu od času formování novodobé podoby českého národa. Téma Čechů v cizině je dlouhodobě badatelsky atraktivní (Barteček a Hástík 2010; Barteček a Jiránek 2012; Brouček 2010; 2011; Brouček a Grulich 2009; 2012; 2014; Brouček et al. 2017, Budilová 2011; Hladký 2010; Hofman 2004; 1999; Jakoubek 2011a; 2011b; 2012; 2013; 2015; Kokaisl 2009; 2012; Pavlásek 2015; Uherek 2000; 2003; 2011; Vaculík 2002a; 2002b; 2007; 2009 aj.). Vyhledávaným objektem zájmu ze strany českých, krajanských i zahraničních badatelů nejrůznějších vědních oborů je také česká menšina v Chorvatsku. Nahlížení na Čechy v cizině, na jejich minulost a současnost, z pohledu mateřské země na straně jedné a z pohledu samotných zahraničních Čechů na straně druhé, náleží k celostnímu pohledu na české dějiny (od kultury přes jazyk až po hospodářské souvislosti), potažmo českou kulturu i českou národní identitu, která představuje specifické kulturní dědictví, o něž je třeba pečovat (Barteček at al. 2017, 5). Z toho důvodu přispívá toto téma k základnímu antropologickému vhledu do orientace v terénním výzkumu z etické i emické perspektivy. Díky společnému

mateřskému jazyku a částečně také sdílené kultuře se právě emická perspektiva badateli podobí u krajanů více než u jiných, regionálně i kulturně vzdálenějších a jazykově odlišných společenství.

Na základě běžného názoru o dané problematice, jsme si – možná podobně jako většina antropologů či etnografů v České republice – asociovaly krajanský život v Chorvatsku s českými vesnicemi v rumunském Banátu, případně s Volýňskými Čechy na Ukrajině. To je však obraz mylný. Češi v Chorvatsku v současnosti (a po generace) tvoří nejlépe organizované společenství našich krajanů na světě.

Komunity krajanů v Chorvatsku, které jsou na lokální úrovni organizovány v tzv. besedách, jichž je dnes více než třicet a stále přibývají (Jednota 22. prosince 2018, 7), nepřestávají aktivně ovlivňovat kulturní život obcí, v nichž působí, a vykazují mimořádnou životaschopnost a odolnost. Dodnes žijí v odkazu země svých předků (Čechy, Morava), zachovávají tradice a český jazyk, a to navzdory turbulentním událostem, které přineslo 20. století (srov. Vaculík 2009, 62–66). Dle cenzu z roku 2011 žije v Chorvatsku více než 10 tisíc Čechů, ještě v sedmdesátých letech 20. století však deklarovalo českou národnost 25 tisíc lidí (Buršić 2013). Češi a Slovinci v Chorvatsku mají zastoupení také v chorvatském parlamentu, a sice v osobě jednoho menšinového poslance. V Bjelovarsko-bilogorské župě (organizačně-správní jednotce na úrovni našeho kraje), kde mají Češi nejvyšší zastoupení v rámci Chorvatska, mají také svého menšinového zástupce župana. Podle procentního zastoupení menšinového obyvatelstva v jednotlivých obcích zasedají Češi také v obecních radách, případně zastupitelstvech.

Jádro českého osídlení, jakož i hlavní centrum hospodářského a společenského dění, představuje město Daruvar. Na Daruvarsku je česká menšina také nejpočetnější (v městě čítá až 20 % populace). Daruvar se stal přirozeným centrem českého dění skrze své kulturně-organizační aktivity, včetně existence institucí pečujících o český jazyk mezi nejmladší generací (mateřská a základní škola). Výrazné zastoupení mají Češi také v nedaleké obci Končanica/Končeniće, kde tvoří většinu, a sice v poměru 47 % Čechů oproti 42 % Chorvatům

(Buršić 2013). Krajany reprezentuje Svaz Čechů v Republice Chorvatsko, který zastřešuje činnost tamějších krajanských subjektů (před rokem 1993 to byl Svaz Čechů a Slováků, respektive dříve Československý svaz). Na Daruvarsku je také nejvíce krajanských spolků, tzv. českých besed (v Bjelovaru, Hercegovci, Velkých a Malých Zdencích, Ivanově Sele, Tréglavě, Končenicích, Daruvarském Brestově, Lipovci, Daruvaru, Horním Daruvaru, Dežanovci, Dolanech, Holubňáku a Dolních Střežanech). V Daruvaru se pak na udržování české identity podílí také krajanské vydavatelství Jednota, např. prostřednictvím stejnojmenného týdeníku nebo knižní produkce: *Dvě stě let pospolu* (Matušek 1991), *Češi v Chorvatsku* (Matušek 2017), *Reemigrace Čechů z Chorvatska 1945–1949* (Herout 2010) a další. Dodnes česká krajanská komunita v Chorvatsku tvoří specifickou kulturní a národní menšinu, která si uchovává po generace českou identitu, včetně jazyka, tradic, zvyků i historického vědomí.

Zatímco starší výzkumy se zaměřovaly především na dějiny menšiny, etnografii a dialektologii (Bělíč 1959; Heroldová 1969; 1971; 1976; Jančák 1969; 1973; Vařeka 1986; 1987 aj.), v posledních letech je menšina zkoumána z hledisek spíše sociologických, sociolingvistických, antropologických apod. (Barteček at al. 2017; Kočí a Preissová Krejčí 2018; Máčalová a Preissová Krejčí 2017; Pavlásek 2018; Stranjik 2018; 2017). I přes opakovaný zájem ale mnohé oblasti z života krajanů v Chorvatsku nejsou dosud komplexně a souvisle zpracovány (chybí např. souhrnné zpracování dějin menšiny v druhé polovině 20. století a počátku 21. století, zachycení současného stavu krajanské češtiny s probíhajícími změnami v důsledku dlouhodobého soužití s jiným slovanským jazykem atd.).

Zřejmě až s naším badatelským zájmem můžeme dlouhodobě pojit reflexi života krajanů během chorvatské války za nezávislost a po ní (Kočí 2019; Kočí a Preissová Krejčí 2018; Máčalová a Preissová Krejčí 2017). Dosud se na něj zaměřovaly jen některé bakalářské, respektive diplomové práce (Hodačová 2014; Rygollová 2013; Tůma 2006). Válečný konflikt, k němuž na území bývalé Jugoslávie došlo v devadesátých letech 20. století, se přitom nesmazatelně zapsal do kolektivní paměti

současných generací české menšiny v Chorvatsku. Krajané k němu museli, podobně jako Slováci ve Vojvodině, zaujmout stanovisko, protože se přímo dotkl života každého z nich. Tzv. domovinská válka měla na krajany zásadní vliv také z hlediska jejich národnostního sebeurčení a kulturní identity. Její prožití a identitotvorný odkaz zformovaly z krajanů v Chorvatsku komunitu, která s jinými krajanskými společnostmi není srovnatelná. Je to svět formovaný novými mýty vzešlými z období obrany vlastních domovů, strachu z blízké budoucnosti i z ohrožení vlastních životů a reálných ztrát na životech blízkých, ztrát na zdraví a v poslední řadě na majetku.

METODOLOGIE

S krajany v Chorvatsku jsme během opakovaných pobytů v terénu strávili v průběhu čtyř let (2016–2019) přibližně dvacet týdnů. Od našeho prvního překročení řeky Drávy v ní uteklo hodně vody. Do této studie zahrnujeme jen ta data, která souvisejí s prezentovaným tématem. Centrální kategorií, která z analýzy okódovaného textu vzešla, je kategorie „domovinské války“. V naší studii si ji proto zvolíme za základní interpretační rámec emického přístupu ke zkoumanému problému.

Výzkumná data byla získávána z několika zdrojů. Základem byla přímá konfrontace s krajanskou realitou, ať už skrze pozorování každodennosti i krajanských kulturně-sociálních aktivit, či skrze formální i neformální rozhovory mimo záznam s krajany všech generací, které byly zpracovány prostřednictvím poznámek v terénních denících. Sběr dat byl dále uskutečňován zaznamenáním řízených hloubkových rozhovorů s krajany v souladu s kvalitativní metodologií (dílem se jednalo o narativní vyprávění, dílem o polostrukturované rozhovory), ať už v audio, či video formátu. Více než padesát narátorů bylo pro výzkum získáváno postupně jednak přes jejich oficiální funkce, jednak náhodně, když s nimi byl zapředen hovor při krajanských akcích nebo ve veřejném prostoru. Později byla pro oslovování narátorů využita metoda sněhové koule. Audio i videozáznamy rozhovorů byly převedeny do textové podoby, která byla analyzována pomocí otevřeného kódování

a kategorizace, prostřednictvím nichž mohlo dojít k následné interpretaci. Narátoři poskytnuvší rozhovor na zvukovou nahrávku byli anonymizováni a označeni příslušnou značkou N1–N39. V případě videozáznamů uvádíme se souhlasem narátorů jejich jména. Nejdílnou součástí naší výzkumné práce byla analýza pramenů uložených v archivu Svazu Čechů v Republice Chorvatsko a v archivu Novinově vydavatelské instituce Jednota. Pro tuto studii bylo čerpáno zejména z krajaňského periodického tisku – týdeníku *Jednota*.

Prostor, v němž je výzkumným jazykem čeština, může ve výzkumných vzbuzovat myšlenou představu, že v něm je realizace terénního výzkumu snazší než např. v prostoru amazonského pralesa. Ale porozumění může být ve výsledku mnohem komplikovanější, protože s nepochopením není primárně počítáno. Přitom význam a smysl řečeného mohou být výzkumníkem a informátorem chápány ve zcela odlišných kontextech. Jakožto badatelé musíme samozřejmě reflektovat také skutečnost, že informátoři budou mít k závěrům našeho zkoumání přístup, v čemž tkví rozdíl mezi naším interdisciplinárním výzkumem a např. antropologickým výzkumem preliterární skupiny vzdálené tisíce kilometrů. Přestože je nutné naše interpretace dobře promýšlet, nesmí se tato skutečnost stát důvodem pro nekritické a výhradně pozitivní hodnocení sledovaného tématu. Avšak častým problémem, s nímž se setkáváme u badatelů, kteří nespojili své badatelské úsilí s dostatečně dlouhodobým terénním výzkumem, tedy kteří se neponožili do emické perspektivy interpretace vytěžených dat, jsou rizika spočívající v povrchných interpretacích, ne-li dezinterpretacích zkoumaného, jež ve svém důsledku vedou ke stereotypizaci menšinového života v Chorvatsku. Právě to nás vedlo k myšlence zpracovat dané téma právě z hlediska hranice emického přístupu v terénním výzkumu.

EMICKÁ PERSPEKTIVA V TERÉNNÍM VÝZKUMU

V nejrozšířenější učebnici antropologie od Conrada Phillipa Kottaka se každý aspirant antropologické odbornosti dočte, že v interpretaci nabytých znalostí a dovedností má kul-

turní antropolog nebo etnograf uplatnit dvě strategie výkladu, a sice emický a etický přístup k výpovědím místních obyvatel, k jejich vnímání světa, k jejich vysvětlením jevů a interpretacím. Emický přístup cílí na objevování světa místních, na objevování jejich přesvědčení a jejich interpretace vlastních životních příběhů. Jedná se o strategii převzetí vnitřní perspektivy členů místní kultury (komunity apod.). Kultura a kulturní jevy jsou popisovány prostřednictvím pojmů a kategorií, které užívají přímo její nositelé. Slovy Václava Soukupa (2005, 541) označuje pojem emický to, „jak sami členové zkoumané společnosti vypoovídají o světě, v němž žijí“. Pokud čas, prostor, dějinné události, zkrátka kosmos či život popisujeme tak, jak jej vnímají příslušníci zkoumané společnosti, jedná se o pohled z emické perspektivy.

Etnograf, který volí pro porozumění místním emický přístup, hledá podle Kottaka nativní pohled na historii i současnost. Spoléhá na informátory z řad pozorované komunity, tzv. kulturní konzultanty, kteří mu poskytnou informace o své kultuře, sdílí s ním svou emickou perspektivu (Kottak 2011, 287). Protějškem této perspektivy je etický přístup, analytický popis z pozice výzkumníka vycházející z předpokladu, že má-li být antropologický výzkum smysluplný, musí přinášet mimo „nativní pohled“ něco podstatného navíc, zkrátka přispívat k rozvoji naší celkové sumy znalostí o sociální a kulturní rozmanitosti. Zkušený etnograf či kulturní antropolog ví, že pro komplexní přístup ke zkoumané realitě v terénní práci musí emický přístup, často jednostranný, kombinovat s důrazem na vysvětlení a kategorizaci etnografických interpretů. Jeho výzkumná strategie tak musí kombinovat citlivé porozumění místnímu obyvatelstvu s úsilím o do jisté míry objektivní (myšleno racionální a komplexní) popis zkoumané reality, kterého však samozřejmě docílit nelze.

V tomto duchu také Thomas Hylland Erikson (2008, 52) uvádí, že pouze nativní hledisko je vždy emické. Antropolog nikdy nedosáhne emického popisu, protože zaprvé obvykle musí překládat z jednoho jazyka do druhého, zadruhé ústní vyprávění zaznamenává písemně a při písemném záznamu se smysl výroků mění a zatřetí antropolog se nikdy nemůže zcela

ztotožnit s lidmi, o nichž píše. V antropologii je tedy možný pouze jediný skutečně emický popis, a to popis psaný domorodci v jejich vlastním jazyce. Také Edward E. Evans-Pritchard (1976, 243) tvrdí, že „člověk se nikdy nemůže stát skutečným Azandem, Nuerem či Beduinem. [...] V každém případě zůstane sám sebou, členem vlastní společnosti a přistěhovalcem v cizí zemi“. Na Evans-Pritcharda navazuje Peter Winch, jenž však odmítá klasifikaci vysvětlení na vědecká a nevědecká. Naopak s oporou ve Wittgensteinově teorii jazykových her je přesvědčen, že veškeré vědění je kulturně podmíněno a že jeho správnost či nesprávnost můžeme posuzovat jedině v rámci našeho kulturního kontextu. „Tato pravidla jsou stejně jako všechna ostatní ukotvena v sociálním kontextu.“ (Winch 2004, 86)

Chceme-li, můžeme mluvit o domorodé epistémé, v návaznosti na archeologii vědění Michela Foucaulta. Jak upozorňuje Eriksen (2008, 282): „Tam, kde Evans-Pritchard tvrdí, že se Azandové mýlí, Winch namítá, že veškeré vědění je kulturně podmíněno a že jeho správnost či nesprávnost můžeme posuzovat jedině v jeho vlastním kulturním kontextu. Winch zpochybňuje antropologický předpoklad, že srovnávací koncepty antropologie jsou kulturně neutrální.“ Samotná antropologie je kulturně podmíněnou činností. Foucault (2002, 286) vymezuje epistémé jako „soubor vztahů, které lze odhalit v rámci jednoho daného období mezi vědami, když je analyzujeme na rovině diskursivních regularit“. Upřesňuje, že analýzou epistémé dospíváme k „tázání, jež akceptuje danost vědy jen proto, aby se od ní mohlo dozvědět, co pro tuto vědu znamená být vědou“ (ibid., 287). Foucault mluví o epistémé jako o souboru vztahů mezi vědami, epistemologickými figurami a diskursivními praktikami, který umožňuje uchopit hru zábran a omezení, jež se v daném okamžiku v diskursu prosazují, ať již se jedná o postavení poznání proti neznalosti, racionality proti imaginaci nebo zkušenosti proti zdání, a to nikoli negativně, ale pozitivně jako síť diskursivních praktik v procesu historické praxe (ibid., 286–287).

Podle Ludwiga Wittgensteina pak jazyk není logickým obrazem světa, ale souborem rozmanitých jazykových her. Význam slov je

dán jejich pozicí v té či oné jazykové hře, jíž se právě účastní. Vždy je odvozen z kontextu, v jakém se daný výraz právě užije. Vědění je tedy podmíněno společenskou realitou (jazykovou hrou) a Winch obdobně vnímá kultury. Oba dospívají z jistého úhlu pohledu k silné verzi Sapir-Whorfovy hypotézy, a sice že neexistuje neutrální srovnávací jazyk. Proto jsou vědění, jazyky či kultury nesouměřitelné, a nelze je srovnávat ani na základě neutrálního stanoviska. Neexistuje neutrální srovnávací jazyk a kulturní světy (historické epistémé) jsou odsouzeny k nesouměřitelnosti. Hledání jazyka analýzy a srovnávacích principů je v antropologii nadále označováno za etnocentrismus.

Jak upozorňuje Robert Feleppa (1986, 243), etnocentrismus není slučitelný s objektivitou. Od padesátých let 20. století se stále častěji v antropologii setkáváme s přístupem, který již dříve prosazovali ve svých pracích Franz Boas nebo Bronisław Malinowski. Abychom se vyhnuli etnocentrismu, zříkáme se i formulace otázek, vedení obavami, abychom jimi neformovali u narátorů „západní“ představy nebo předsudky. Boas tvrdil, že má-li být naším cílem porozumět myšlenkám lidí, musí být empirická analýza jejich vyprávění založena na jejich, nikoli našich, pojmech (ibid., 244). Feleppa hovoří o metodologickém kontrastu, kdy etický přístup je spojen s mezikulturně sdílenými významy sociálních jevů, zatímco emický přístup s významy kulturně specifickými.

Sklozneme-li opět do filozofické reflexe vědecké metodologie, pak se pro hledání výkladu sociální reality antropologem podbízí Quinova myšlenka o „radikálním překladu“. Willard Van Orman Quine (1960, 28–45; 1963, 60–64) opakovaně popisuje experiment radikálního překladu na příkladu setkání vědce s domorodcem. Vědec lingvista je spuštěn do pralesa mezi neznámé etnikum mluvící neznámým a dosud nepřeloženým jazykem. Jeho úkolem je sestavit překladový slovník, který by umožnil jednoznačně přiřazovat naše (např. české) výrazy k jeho (pralesním) výrazům. Tak by byla zajištěna možnost jednoznačného, tj. radikálního překladu. Pro Quina je snaha o nalezení takto jednoznačného překladového slovníku marná, protože slova ani věty našeho jazyka nepasují jednoznačně na slova ani věty

jazyka pralesa. Radikální (tj. naprosto jednoznačný) překlad v tomto smyslu tedy není možný. Emické jevy jsou nepřeložitelné, nikdy nedosáhneme mezi dvěma neslučitelnými slovníky významové jistoty mezi synonymními výrazy, překlad nám pouze usnadňuje interkulturní interakci (Feleppa 1986, 247).

Snaha porozumět povaze sociálních jevů, tedy tomu, jak „lidé v určité skupině/kultuře myslí, vnímají, kategorizují, jak se chovají a jaké významy připisují skutečnostem existujícím v jejich světě“ (Pavlásek a Nosková 2013, 9), je principiální charakteristikou kvalitativního přístupu ve výzkumu. Kateřina Nedbálková (2007, 122) připodobňuje danou výzkumnou situaci k principu „jedna ruka kreslí druhou“ (inspirovaného výtvarným dílem Mauritse C. Eschera), totiž že „jako výzkumníci zaznamenáváme jednou rukou události, situace a vazby, které dohromady tvoří výzkumný terén. Terén má však vůči nám také konstitutivní úlohu, protože nás druhou rukou ustavuje jako výzkumníky. Součástí našeho zapisování terénu je zároveň i reflexe naší vlastní pozice či role výzkumníků“.

Sladění „zájmů“ a „objektivit“ u výzkumníka/pozorovatele je podle Feleppy (1986, 243) v sociálních vědách dlouhodobě diskutovaným tématem. Nezasahuje pouze problematiku etického a emického přístupu, ale obecnější problémy, jako jsou problematika významu, odkazování, pravdy apod. Emický přístup badatele k interpretaci zkoumaných narací – k emocím, vcítění se i k porozumění příběhů narátorů – však stále představuje výzkumné cíle, které více než jiné vedou k interkulturnímu dialogu a porozumění.

V souvislosti s výše naznačeným válečným konfliktem se obvykle mezi odborníky i laiky hovoří o občanské válce v Jugoslávii nebo o válce Chorvatska za nezávislost (Rychlík a Perencević 2007, 378; Šesták et al. 1998; Štěpánek 2012 aj.). Nicméně volba naší terminologie je jiná. Pojem domovinská válka je odvozen z oficiálního chorvatského označení válečného konfliktu *domovinski rat*, který je překládán jako vlastenecká válka. Ať už pod vlivem chorvatštiny, nebo v důsledku užití archaického slova domovina jako synonyma vlasti však krajané do svého slovníku – mluveného i psaného – nepřejali termín vlastenecká, ale právě domo-

vinská válka.¹ Ve snaze o emický přístup ke sledovanému problému, tedy z pohledu přímých účastníků (v tomto případě krajanů) se proto v naší studii přidržujeme tohoto termínu, jakkoli může z vnějšího hlediska odkazovat na zaujatou interpretaci válečných událostí prosazovanou chorvatským státem.²

Analýzou oficiálního narativu vlastenecké války podporovaného Chorvatskem se nejnověji zabývá Filip Kalánek (2017). Podle něj význam tohoto označení zavedeného Franjem Tuđmanem „tkví v jeho sdělení, že tato válka byla válkou (Chorvatů) za vlast. Exkluzivita názvu za pomoci stereotypu my a oni vyděluje chorvatské Srby na ty, kteří stáli jako celek proti (nám), čímž vylučuje možnost, že se jednalo o občanskou válku“ (ibid., 23). Rovněž krajané převážně odmítají označení válečného konfliktu za občanskou válku, neboť v daném označení podle nich zaniká fakt, že se z jejich strany jednalo o obranu vlasti proti srbské agresi. Užitím termínu domovinská válka projevujeme určitou úctu ke krajanům, kteří se rozhodli zůstat a bránit svou novou domovinu – Chorvatsko. V žádném případě tím nebagatelizujeme ani příčiny války, ani válečné zločiny, kterých se v průběhu konfliktu dopustily obě zneprátené strany,³ a připustíme, že

¹ „Ještě nedávno bylo nevhodné, skoro směšné, mluvit o vlasti. Asi proto, že jsme žili v míru, že nás nikdo neohrožoval. Teď je naše vlast těžce zkoušená, a my si najednou uvědomujeme, jak ji máme rádi. Hledáme pro ni nejkrásnější jména: vlast, domovina (stejně jako v chorvatštině), otcina (dědovina by znělo zastarale). Myslíme tím domov, rodný kraj, zemi, kde jsme se narodili a kde žijeme, zemi, kterou milujeme. V těžkých chvílích možná chápete, že opravdu máte dvě vlasti, jak jsme se vám častokrát snažili vysvětlit: o jednu se teď velmi bojíte, a druhá některým z vás nabídla svou mateřskou náruč. Nestyďte se je obě milovat.“ (Náš koutek 1991/1992, 6)

² Chorvatskému prezidentovi Franjo Tuđmanovi se podařilo přesvědčit „veřejnost v rozhodujících evropských i zámořských zemích, že se Chorvatsko stalo nevinnou obětí agrese“ (srov. Šesták et al. 1998, 580). Odtud plyne poměrně jednostranné vyličení konfliktu jako války chorvatské demokracie proti srbskému komunismu, které je přejímáno také krajanickým týdeníkem *Jednota*. „Ve skutečnosti Tuđmanův režim měl pouze demokratickou fasádu, za kterou se skrývala prakticky ničím neomezená vláda HDZ, čili jinak řečeno – vláda samotného Tuđmana.“ (Rychlík a Perencević 2007, 385)

³ „Ačkoliv etnické násilí páchali v první fázi války především srbské extremisty, nebyla ani na chorvatské straně situace brzy o mnoho lepší [...]. Obě

krajané si jasně vybrali, na které z těchto stran stanou.

HRANICE EMICKÉ PERSPEKTIVY
V TERÉNNÍM VÝZKUMU NA PŘÍKLADU
„DOMOVINSKÉ VÁLKY“

Válka... Je slovem, které pro ty z nás, kteří jsme ji neprožili, nemá a nemůže mít význam v tom smyslu, který má např. pro krajanů v Daruvaru (nebo obyvatele Vukovaru, Sarajeva apod.). Krajané, ve shodě s chorvatskou většinou, užívají pro poslední válku termín *domovinská válka*. Domovinská válka je doprovází po většinu či podstatnou část jejich života jako součást každodennosti. Je stále přítomná. Je to živá historie. Skončila před více než dvaceti lety, avšak neopustila daruvarské ulice ani krajanské vesnice. Čest vzdávají padlým obráncům Daruvaru děti i dospělí, vzpomínkové akty se střídají v ulicích města ve všech ročních obdobích. Krajané v souvislosti s poslední válkou hovoří jednomyslně o *agresi* a o *hrdinné obraně*. Válka, slovní alternace pro její zásah do životů rodin krajanů – a nebylo těch, kterých by se nedotkla – je domovinská válka. „V každé válce jsou obránci a agresori,“ trpělivě vysvětlujeme u kávy bývalému obránci vlasti, jednomu z našich narátorů. „Válka je taková.“ Nikoliv. Nerozumí nám. A my nerozumíme tomu, proč vidí rozdíl mezi termíny *válka* a *domovinská válka*. Emoce přináší poznání, že jsme jen cizinci v jejich zemi.

Válka... Krajané pro ni mají jediné pojmenování. Je to *domovinská válka*.

Stalo se, že našemu narátorovi prostřelili lebku, když byl v první linii. „*Byl jsem asi 10 dní bez sebe v Bjelovaru, a potom asi měsíc jsem se učil chodit znovu a znovu mluvit a všechno to bylo tak. Ale zůstal jsem živý... Říkám, hodně kamarádů zemřelo.*“ (N16)

Stalo se, že náš narátor přišel o nohu, když třetí den bránil Daruvar. Život lidí po návratu z fronty nebyl snadný. Často zůstávali bez práce, pobírali invalidní důchod a deprese řešili alkoholem. Dle vzpomínek krajanů si mnozí z nich sáhli na život: „*Lidé za války v podstatě v sobě potlačí mnohé emoce a jde o to jenom*

přežít, a po pěti letech se ty emoce začnou uvolňovat, všechna tahle uzavřená napětí, strachy atd., takže ve spojení s válkou je tohleto potom období, které si teda vybavuju a které pro mě bylo ještě mnohem horší než samotná válka, horší z toho zpětného hlediska, protože zpětně si uvědomuju, kam jsme se dostali jako společnost, když to řeknu takhle, byla jsem v prvním, druhém ročníku gymnázia, a ráno jsme se zdravili slovy ‚Kdo se včera odprásk?‘ [...] Příklad jeden za mnoho dalších: matka dokončovala oběd, otec rodiny říkal, že si jenom něco odskočí do garáže, a když delší dobu nešel, šla se podívat a on byl pověšený, takových případů bylo vlastně poměrně hodně.“ (N18)

Záchranu poskytoval krajanům spolkový život. Mnozí se upnuli k práci pro obec, pro českou menšinu. Většina českých domů byla poničena válkou, sousedské pomoci bylo třeba i při obnově obydlí a obecních domů. Nešlo však jen o fyzickou práci, obnovována byla také kulturní činnost spolků, v některých obcích dokonce vznikaly spolky nové, plánovaly se další dožínkové slavnosti apod. „*Neměl jsem čas vymýšlet hlouposti. Nejlepší rehabilitací duše i těla jsou vaše povinnosti.*“ (N16)

Stalo se, že naše narátorka volala vysílačkou o pomoc z vesnice napadené agresory, kteří právě dům od domu vraždili její sousedy. Útok na Ivanovo Selo, který začal 21. září 1991 v osm hodin ráno, popsal podrobně krajanský historik Václav Herout (1993, 58–59): „*Jakmile nepřátelské vojsko proniklo do osady, šlo od stavení do stavení, střílelo, na co mohlo, trýznilo ty, kteří zůstali doma. [...] V tu dobu vzplnulo několik stodol. Jedni hasili oheň a druzí se pokusili zastavit útok. Navíc někteří obránci zůstali bez nábojů, proto se stáhli do středu osady. [...] Nepřátelské vojsko šlo od stavení do stavení, loupili a všechny muže, které našli, hnali před sebou směrem do středu osady. [...] Situace ve středu osady byla zcela chaotická. Osadou projížděly traktory s cisternami s vodou, siréna neustále houkala. Staří lidé hasili ohně, ale nepřátelské vojsko znemožňovalo hašení.“ Do shluku zajatců, srbských vojáků a hasících obyvatel v daném zmatku vystřelilo z konce Pražské ulice obrněné vozidlo, v důsledku čehož bylo na místě pět mrtvých a osm zraněných, mezi nimi i nepřátelští vojáci. Momentu překvapení využili*

válčící strany se také masově dopouštěly vyhánění civilního obyvatelstva „nežádoucí“ národnosti.“ (Rychlík a Perencević 2007, 378–380)

přeživší a rozutekli se do všech stran. V následujících hodinách přišla pomoc gardistů z okolních vesnic i z Daruvaru a Ivanovo Selo se opět dostalo pod obranu chorvatských sil (Jednota 28. září 1991, 12).

Autentické svědectví jednoho z usedlíků naturalisticky vykreslující situaci na návsi Ivanova Sela s mrtvými a raněnými, zachytil Václav Herout (1993, 61): „Já celou dobu nosím obraz této události. [...] Cítil jsem těžký pach krve. Poprvé jsem něco takového cítil. Po cestě boty, části lidských těl, hejna much, byly tu i slepice, které klovaly do lidských těl. Pamatuji si ještě raněné. Byli i těžce ranění. Nikdo nevyslovil ani jedno slovo, nikdo nenařikal. Žádný nárek, jenom ustrašené pohledy.“ Ivanoselský hřbitov byl ostřelován srbskými teroristy, proto byly oběti útoku pohřbeny ve středu vesnice: „Ostatky byly uloženy do společné hrobky v parku u pomníku obětem fašistického teroru.“ (Jednota 28. září 1991, 12) Mezi oběťmi byla také osmdesátiletá žena, která se snažila přispět k záchraně svých potomků, jak vzpomíná jedna z krajanek: „*Manželův bratranec pohynul i moje sestřenice pohynula, ale to byla stará babička, ten den, víte? Taký chudáček měla nevěstu a syna a ve vedlejší kuči měla dceru. A ona čekala, než utečou přes světnici. A oni bouchali a ona čekala, říkala, že nemůže odemknout. Myslela si, že nebude odemykat a oni stihnout utéct. Ale oni nečekali, takže ty dveře přesek i s babičku starou.*“ (N6)

Útok na Ivanovo Selo dodnes připomíná deset náhrobků nacházejících se uprostřed vesnice, které jsou současně smutnou vzpomínkou na celý válečný konflikt zejména pro ty, kteří během něj přišli o své nejbližší. Děti z Ivanova Sela tou dobou byly prvním dnem evakuovány v Jánských koupelích v Jeseníkách. Psychologové z Opavy pedagogům, kteří děti doprovázeli, radili, aby jim informace o smrti nejbližších nepodávali. Vedoucí odsunuté skupiny vzpomíná, jak „*jedno děvče, asi osmá třída, se stavělo k oknu večer, tam byla velká okna, a dívalo se na hvězdy. Přišla jsem za ní a ptám se, co se děje. A říká mi, můj táta, oni mi nikdo nevolá a já si myslím, že zahynul nebo že je zraněný. A já jí to musela rozmlouvat. A utěšit ji a při tom jsem věděla, že to je tak, jak ona říká. Její táta byl mrtvý*“ (Anna Vodvářková).

Stalo se, že se naše narátorka opět rozplakala, když „posté“ vyprávěla, jak se loučila se svou náctiletou dcerou, která odjížděla s dalšími téměř třemi stovkami dětí prvním transportem do Československa zachránit si život, aniž by věděla, kdy nebo zda ji ještě uvidí. „*Někdo by řekl, že za svou největší zásluhu považují organizaci toho odsunu dětí,*“ zamýšlí se tehdejší ředitelka školy a předsedkyně Svazu Čechů, „*ale já ne. To přinesla doba, že bylo potřeba pomáhat, zachraňovat a že to byla jediná cesta, jak těm dětem a jak svému vlastnímu národu, všem Čechům tady a i ostatním, jak pomoci, abychom se z toho ze všeho dostali*“ (Lenka Janotová). Evakuaci dětí doprovázely vždy silné emoce. „*Líto mi je, že jedou a z druhé strany jsem ráda, protože přece počítám, že tam je to jistější než tady. [...] Nebudu brečet, protože vím, že je posílám na jistější místo a jestli nějaká slzička kápne doma, oni to nesmějí vidět, to víte.*“ (Jednota 23. září 1991, 17)

Podobně atmosféru loučení zaznamenal také autor kroniky o pobytu dětí v Seči, Slávek Daněk (nedat., 7): „*Loučení dětí s rodiči a příbuznými bylo těžké a dojemné se slzami v očích. Nezůstalo suché ani oko náhodných kolemjdoucích a diváků. Všem tanulo na mysl přání, aby se děti živé a zdravé brzy vrátily domů.*“ Učitelky a vychovatelky, které pamatují odsun dětí do bezpečí druhé vlasti se shodují v tom, že také pobyt v Československu nebyl bez komplikací, mnohdy si sáhly na dno svých fyzických i psychických sil. „*Nevíím, jak poděkovat těm, kteří se tam o nás starali. Nebylo jednoduché přijet do lázní Jánských koupelí a teď organizovat výuku. Školský úřad z Opavy, okresní úřad, zdravotníci... ti všichni se o nás starali... My jsme zorganizovali výuku podle nás, později došly i naše učebnice, ale z Opavy nás zabezpečili vším možným, pomůckama, ale i jednotlivci soukromě, hodně lidí a kulturních spolků nám dali např. oblečení nebo hračky a pomáhali nám. Protože my jsme tam jeli na dva týdny a byli jsme tam čtyři měsíce.*“ (Anna Vodvářková) O náročnosti péče o děti v azylu v České republice vyprávěli také další doprovázející učitelé: „*Zavolala mi ředitelka školy a šli jsme pak spolu s dětmi do České republiky do Jánských koupelí, kde to taky nebylo jednoduché a lehké. Měla jsem 50*

děti na starost, ještě k tomu první třídu. O ty děti se člověk musel starat 24 hodin. Byla jsem bez manžela, nevěděla jsme, co s ním je.“ (N41)
„Byli jsme těm dětem i rodiče i vychovatelé i učitelé, všechno, co ty děti potřebovaly. Bylo samozřejmě hodně těžkých okamžiků, naše skupina měla to neštěstí, že těm dětem byli. . . , my odjeli 20. září a 21. září byl útok na Ivanovo Selo. . . z Ivanova Sela byl jeden autobus dětí a my slyšeli ve zprávách, že byl útok na tu vesnici. Já jsem tam měla i rodiče, i bratra i sestru i jejich děti, vlastně všechny moje nejbližší.“ (N42)

Naši narátory, stejně tak v době války jako i dnes, prostě „to, co bylo, neřeší a žijí dál, protože musí“, neboť „mohou odpustit, ale nikdy nezapomenou“ (poznámky z terénu). Už během války si krajané uvědomovali, že bude zapotřebí hodně času, „aby se vztahy mezi lidmi urovnaly. I ten, kdo nikdy nikomu nezazlíval, teď začíná. Situace ho k tomu vede, ze strachu nenávisť přímo vyvěrá. A až to skončí, budeme zase muset žít spolu“ (Jednota 14. září 1991, 18). Hluboké rány a osobní zklamání z toho, že se ze sousedů stali nepřátelé, se po skončení bojů projevovaly v chorvatské společnosti také vůči těm Srbům, kteří se k agresí nepřidali, ale v nových podmínkách raději emigrovali. Nejčastěji se jednalo o smíšené rodiny, z nichž mnohé se do regionu nevrátily: „Mám takový dojem, že tam v Čechách zůstalo víc Srbů a Bosňáků. Tyhle ty smíšené rodiny tam odcházely proto, že jeden z nich byl Srb a nechtěli se v tom dobře a nechtěli se účastnit té války.“ (N8) Jiné rodiny se však rozhodly pro návrat, jak potvrzuje jedna z krajanek: „Po návratu to měl manžel jako Srb moc těžké, už to je lepší, i práci našel. Vždyť k srbským agresorům se nepřidal. Navíc mnoho Srbů, kteří bojovali na chorvatské straně, zahynulo. Pořád nevíme celou pravdu, jestli ji vůbec někdy poznáme.“ (N21) Uvedené naznačuje, že kolem války existuje nadále mnoho otázek, které je obtížné položit, natož zodpovědět. Vypálené srbské vesnice jsou toho zřejmým dokladem i na Daruvarsku. O některých tématech se však dodnes raději mlčí, jak na úrovni státní rétoriky, tak mezi krajané.

Otázky po tom, co bude po válce, jak vedle sebe (či spolu) budou moci příslušníci jednotlivých národností znovu žít, byly aktuálními

otázkami, s nimiž se krajané, i prostřednictvím týdeníku *Jednota*, měli potřebu vyrovnat: „Jak budeme dál žít s těmi, kteří nás zradili? Zatím těžko říci. Já věřím, že společný život možný je, vždyť i dříve tomu tak bylo. Ale musí se o to všichni poctivě snažit. Proč by v Chorvatsku nemohli žít ti, kteří Chorvatsko uznávají? Všichni, kteří odešli z Prekopakry a z Pakrace by se měli co nejdříve vrátit, abychom mohli začít obnovovat.“ (Jednota 14. března 1992, 13) Ve výpovědi je naznačena motivace krajanů pustit se po válce do obnovy regionu, opravit či znovu postavit školy a kulturní domy, organizovat společenské akce a aktivně se zapojit do menšinového života, který v sobě implicitně zahrnuje toleranci a uznání práv ostatních menšin. „Překvapila mě u těch lidí, kteří přišli z válečných ohnísek, jedna věc: přestože měli zničené domovy a některým z nich zahynuli ti nejdražší, nikdo z nich nemluvil o pomstě. Nikdo z nich neřekl, že těm druhým ukáže, jakmile k tomu bude mít příležitost. Jen pochybovali, že dokážou zapomenout.“ (Jednota 14. března 1992, 13) Nezapomenout, ale odpustit – tvrzení, které dodnes vystihuje pocity krajanů z prožitých událostí: „Můžeš odpustit, ale nezapomeneš.“ (N7) Podobně se k tomu vyjadřuje také krajanek obránce Daruvaru „Nezapomněli jsme, co nám Srbové udělali, ale dál s nimi žijeme, to je samozřejmost. Nesmíš zapomenout, ale musíš odpustit.“ (N16) Většina srbských rodin se však do svých domovů již nevrátila. Do svých domovů se ale nevrátili ani mnozí krajané, například ti, kteří žili před válkou v městě Pakrac, které bylo pět let pod srbskou správou. „Když člověk začíná znovu, když nemáte ani lžici ani hrnec ani nic. . . tak je to opravdu moc těžké. Na to všechno manžel zůstal bez práce, dvě děti chodily do školy, já jsem jen pracovala a měli jsme měsíční příjem asi 150 marek, tak asi sto eur v dnešní době. Takže to bylo opravdu těžko, a ještě jsme měli dluhy, protože jsme si koupili na dluh ten barák.“ (N41)

Sedíme v kuchyni, 700 km od Daruvaru, domova jedné z našich narátorek, a čtvrt století po posledních výstřelech v její domovině, z dálky vojenského prostoru zazní výstřely a jí se rozklepou ruce. Víme: to je ta prokletá válka. „A jak to vysvětlím našim dětem? Proč na náměstí pochodují vojáci a lidé

rozsvěcují svíce? Co jim mám říct? Už půjdou do školy. . .“, stojí za pár týdnů v textové zprávě při výročí pádu Vukovaru.⁴

ZÁVĚR

Válka za nezávislost Chorvatska v českém jazyce, který je stejně tak naším mateřským jazykem, jako i našich narátorů, má jediné jméno. Je to domovinská válka. A třebaže pláče stejné slzy, nikdy tomu pojmenování neporozumíme. To je emická perspektiva v interpretaci analyzovaných dat. Přístup, díky němuž etnograf či antropolog chápe, proč krajanům při Hašlerově „Té naší písniče české“ tečou slzy. Protože s ní na rtech šli do první linie, protože s ní se vraceli z války, protože jim ji zpívaly babičky, které nepřežily srbskou agresi, otcové, kteří se nevrátili domů.

„*Ta naše písnička česká, ta je tak hezká, tak hezká, tak jako na louce kytička, vyrostla ta naše písnička. Až se ta písnička ztratí, pak už nic nebudem mít, jestli nám zahyne, všechno s ní pomine, potom už nebudem žít.*“

Zapívejte si ji v jednom z českých domů v Chorvatsku se stovkou krajanů. Až porozumíte, proč mají slzy v očích, porozumíte emickému přístupu v interpretaci antropologa. A také jeho hranici, kterou nelze překročit.

PODĚKOVÁNÍ A ZDROJE PODPORY

Tato studie vznikla v rámci projektu IGS/21/2019 „Krajské školství v Chorvatsku s možností praktických stáží studentů FVP SU v Opavě“ podpořeného interním grantovým systémem Slezské univerzity v Opavě.

⁴ Vukovar, nacházející se na samé chorvatsko-srbské hranici, byl Srby s podporou jugoslávské lidové armády dobyt po několikaměsíčním obléhání dne 18. listopadu 1991, v následujících dnech pak došlo k popravení více než dvou stovek zajatců. Nalezení masového hrobu bylo později možné s pomocí krajana Zdenko Nováka, který masakr přežil. Masový hrob se podařilo lokalizovat již v říjnu 1992, avšak na vyšetřování případu se začalo pracovat teprve v dubnu 1995. Na objasnění válečného zločinu se podílel český vyšetřovatel Mezinárodního trestního tribunálu pro bývalou Jugoslávii, Vladimír Dzuro. Jeho vzpomínky jsou zachyceny v publikaci *Vyšetřovatel – Démoni balkánské války a světská spravedlnost* (2017).

POUŽITÉ ZDROJE

- Barteček, Ivo, a Jiří Hastík. 2010. *České umění v exilu: Teze projektu na příkladech českého umění ve Vídni*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- Barteček, Ivo, a Jiří Jiránek. 2012. *Češi a Slováci v Chile ve 20. století*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- Barteček, Ivo, et al. 2017. *Po českých stopách na Daruvarsku*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- Bělíč, Jaromír. 1959. „Poznámky o češtině na Daruvarsku v Jugoslávii.“ *Acta Universitatis Carolinae, Slavica Pragensia* 1: 59–75.
- Brouček, Stanislav. 2010. *Česko-slovenské vztahy a krajané*. Praha: Etnologický ústav AV ČR.
- Brouček, Stanislav. 2011. *Češi – národ bez hranic*. Praha: Etnologický ústav AV ČR.
- Brouček, Stanislav, a Tomáš Grulich. 2009. *Krajané a Česká republika: Hledání možností k nové otevřené spolupráci*. Praha: Etnologický ústav AV ČR.
- Brouček, Stanislav, a Tomáš Grulich. 2012. *Migrace a česká společnost*. Praha: Etnologický ústav AV ČR.
- Brouček, Stanislav, a Tomáš Grulich. 2014. *Nová emigrace z České republiky po roce 1989 a návratová politika*. Praha: Etnologický ústav AV ČR.
- Brouček, Stanislav, et al. 2017. *Migrace z České republiky po roce 1989 v základních tematických okruzích*. Praha: Etnologický ústav AV ČR.
- Budilová, Lenka. 2011. *Dědická praxe a sňatková strategie a pojmenovávání u bulharských Čechů v letech 1900–1950*. Brno: CDK.
- Buršić, Ivana. 2013. „Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011: Stanovništvo prema državljanstvu, narodnosti, vjeri i materinskom jeziku / Census of Population, Households and Dwellings 2011: Population by Citizenship, Ethnicity, Religion and Mother Tongue.“ In *Državni zavod za statistiku*. Zagreb. Staženo z https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2012/SI-1469.pdf.
- Daněk, Slávek [Alois]. Nedat. Pobyť dětí z Daruvaru a okolí v Seči 14. září 1991 – 23. 1. 1992. Nepublikovaný deník uložený v Archivu Svazu Čechů v Republice Chorvatsko (nekatologizováno).
- Dzuro, Vladimír. 2017. *Vyšetřovatel – Démoni balkánské války a světská spravedlnost*. Praha: Grada.
- Eriksen, Thomas Hylland. 2008. *Sociální a kulturní antropologie*. Praha: Portál.
- Evans-Pritchard, Edward Evan. 1976. *Witchcraft, Oracles, and Magic Among the Azande*. Oxford: Oxford University Press.
- Feleppa, Robert. 1986. „Emic, Etics, and Social Objectivity.“ *Current Anthropology* 27 (3): 243–255.
- Foucault, Michel. 2002. *Archeologie vědění*. Praha: Herrmann & synové.
- Heroldová, Iva. 1969. „Výzkum české menšiny v Jugoslávii, 1965–1967.“ *Český lid* 56 (2): 79–86.

- Heroldová, Iva. 1971. „Godišnji običaji daruvarskih Čeha, Narodna umjetnost.“ *Godišnjak Instituta za narodnu umjetnost u Zagrebu* 8: 199–250.
- Heroldová, Iva. 1976. „Etnická a etnografická problematika českých enkláv na Balkáně.“ In *Studia balkanica bohemoslovaca* 2: 204–216.
- Herout, Václav. 1993. „Válečné události na Hrubečno-polsku v letech 1991–1992.“ *Přehled kulturních, literárních a školních otázek* XIV: 43–64.
- Herout, Václav. 2010. *Reemigrace Čechů z Chorvatska 1945–1949*. Daruvar: Jednota.
- Hladký, Ladislav. 2010. *Vztahy Čechů s národy a zeměmi jihovýchodní Evropy*. Praha: Historický ústav AV ČR.
- Hodačová, Klára. 2014. *Česká menšina na Daruvarsku: Sonda do života krajanů v občanské válce v letech 1991–1992*. Bakalářská práce, Masarykova univerzita.
- Hofman, Jiří. 1999. *Volynští Češi v prvním a druhém odboji*. Praha: Český svaz bojovníků za svobodu.
- Hofman, Jiří. 2004. *Češi na Volyni: Základní informace*. Praha: Český svaz bojovníků za svobodu.
- Jakoubek, Marek. 2011a. *Vojvodovo: Etnologie krajan-ské obce v Bulharsku*. Brno: CDK.
- Jakoubek, Marek. 2011b. *Vojvodovo: Kus česko-bulharské historie, tentokrát převážně očima jeho obyvatel*. Brno: CDK.
- Jakoubek, Marek. 2012. *Vojvodovo: Historie, obyvatelstvo, migrace*. Brno: CDK.
- Jakoubek, Marek. 2013. *Vojvodovo: Identity, tradice a výzkum*. Brno: CDK.
- Jakoubek, Marek. 2015. *Krajané: Hledání nových perspektiv*. Červený Kostelec: Pavel Mervart.
- Jančák, Pavel. 1969. „O českých nářečích na Daruvarsku.“ *Slovo a slovesnost* 30: 421–437.
- Jančák, Pavel. 1973. „Přizpůsobivost češtiny v srbocharvátském prostředí.“ *Slavia* 1973/4.
- Jednota. 14. září 1991. „Při práci zapomínají na situaci.“ *Jednota* 46 (37): 18.
- Jednota. 23. září 1991. „Výlet to není.“ *Jednota* 46 (38): 17.
- Jednota. 28. září 1991. „Kronika minulých dnů.“ *Jednota* 46 (39): 12.
- Jednota. 14. března 1992. „Dokážou žít zase pohromadě?“ *Jednota* 47 (10): 13.
- Jednota. 22. prosince 2018. „Zrodila se nová česká beseda. Viroviticko-podravské županství.“ *Jednota* 73 (50): 7.
- Kalánek, Filip. 2017. „Vlastenecká válka“: *Chorvatský oficiální narativ a politika paměti*. Diplomová práce, Univerzita Karlova.
- Kočí, Jana. 2019. *Cesta k zachování národní identity chorvatských Čechů na Daruvarsku od počátku 20. století do současnosti*. Disertační práce, Univerzita Palackého v Olomouci.
- Kočí, Jana, a Andrea Preissová Krejčí. 2018. „Czech Minority School in Croatia during the Civil War in the 1990s.“ In *ICLEL 18 Conference Proceeding Book*, eds. Osman Titrek, Agnieszka Zembrzuska a Gozde Sezen-Gultekin, 429–432. Sakarya: Sakarya University.
- Kokaisl, Petr. 2009. *Krajané: Po stopách Čechů ve východní Evropě*. Praha: Za hranice.
- Kokaisl, Petr. 2012. *Češi v Chorvatsku*. Praha: Nostalgie.
- Kottak, Conrad Phillip. 2011. *Anthropology: Appreciating Human Diversity*. New York: McGraw-Hill.
- Máčalová, Jana, a Andrea Preissová Krejčí. 2017. „Czech schools in Croatia and their importance for preserving Czech national identity.“ In *ICLEL 17 Conference Proceeding Book*, eds. Paulo Alberto Da Silva Pereira, Osman Titrek a Gozde Sezen-Gultekin, 49–55. Sakarya: Sakarya University.
- Matušek, Josef. 1991. *Dvě stě let pospolu*. Daruvar: Jednota.
- Matušek, Josef. 2017. *Češi v Chorvatsku*. Daruvar: Jednota.
- Náš koutek. 1991/1992. „Vlast čili domovina: Rozumíte česky?“ *Náš Koutek* 57 (2): 6.
- Nedbálková, Kateřina. 2007. „Etnografie (Jedna ruka kreslí druhou aneb Jak se dělá etnografický výzkum).“ In *Kvalitativní výzkum v pedagogických vědách*, eds. Roman Švaříček a Klára Šedová, 112–126. Praha: Portál.
- Pavlásek, Michal. 2015. *S motykou a Pánem Bohem: Po stopách evangelíků v jihovýchodní Evropě*. Brno: Etnologický ústav AV ČR.
- Pavlásek, Michal. 2018. „Češi si vždy vybrali správnou stranu: Rodinné generační vzpomínání krajanů v Chorvatsku a státní politika paměti.“ *Národopisný věstník* 2018/II: 29–52.
- Pavlásek, Michal, a Jana Nosková. 2013. „Výzkumník v poli kvalitativního terénního výzkumu – dilemata a otázky.“ In *Když výzkum, tak kvalitativní: Serpentinami bádání v terénu*, eds. Michal Pavlásek a Jana Nosková, 7–20. Brno: Masarykova univerzita.
- Quine, Willard Van Orman. 1960. *Word and Object*. The Massachusetts Institute of Technology.
- Quine, Willard Van Orman. 1963. *From a Logical Point of View*. New York: Harper & Row.
- Ryglóvá, Kristýna. 2013. *Rozpad Jugoslávie na stránkách krajan-ského časopisu Jednota v letech 1991–1992*. Bakalářská práce, Masarykova univerzita.
- Rychlík, Jan, a Milan Perencević. 2007. *Dějiny Chorvatska*. Praha: NLN.
- Soukup, Václav. 2005. *Dějiny antropologie*. Praha: Karolinum.
- Stranjik, Helena. 2017. „Czech Education as one of the most important factors in maintaining Czech minority and its mother tongue in Croatia.“ In *Manjinski jezici u obrazovanju i učenju jezika: izazovi i nove perspektive / Minority languages in education and language learning: challenges and new perspectives*, eds. Jelena Filipović a Julijana Vučo, 63–76. Beograd: Filološki fakultet Univerziteta.

Stranjik, Helena. 2018. „Téma jazyka komunikace v jazykových biografiích příslušníků české menšiny v Chorvatsku.“ *Přehled kulturních a historických, literárních a školských otázek* 36: 67–76.

Šesták, Miroslav, et al. 1998. *Dějiny jihoslovanských zemí*. Praha: NLN.

Štěpánek, Václav. 2012. „Několik pohledů na nacionalismus – jeden z faktorů rozpadu Jugoslávie.“ In *Balkan a nacionalismus: Labyrintem nacionální ideologie*, eds. Gabriela Fatková a Lenka Budilová, 39–55. Brno: Porta Balkanica.

Tůma, Jiří. 2006. *České etnikum na území Chorvatska, v oblasti města Daruvar v kontextu srbo-chorvatského vojenského konfliktu v roce 1991*. Bakalářská práce, Univerzita Pardubice.

Uherek, Zdeněk. 2000. *Češi v Bosně a Hercegovině: úvod do problematiky s výběrovou bibliografií*. Praha: Etnologický ústav AV ČR.

Uherek, Zdeněk. 2003. *Češi z Kazachstánu a jejich přesídlení do České republiky*. Praha: Etnologický ústav AV ČR.

Uherek, Zdeněk. 2011. *Češi v Bosně a Hercegovině: antropologické pohledy na společenský život české menšiny v zahraničí*. Praha: Etnologický ústav AV ČR.

Vaculík, Jaroslav. 2002a. *Češi v cizině – emigrace a návrat do vlasti*. Brno: Masarykova univerzita.

Vaculík, Jaroslav. 2002b. *Poválečná reemigrace a usídlování zahraničních krajanů*. Brno: Masarykova univerzita.

Vaculík, Jaroslav. 2007. *Češi v cizině 1850–1938*. Brno: Masarykova univerzita.

Vaculík, Jaroslav. 2009. *České menšiny v Evropě a ve světě*. Praha: Libri.

Vařeka, Josef. 1986. „Češi v Jugoslávii: Otázky studia lidové hmotné kultury.“ In *Češi v cizině I*. Praha: Ústav pro etnografii a folkloristiku ČSAV.

Vařeka, Josef. 1987. „Proces a kulturace v lidovém stavitelství českých vesnic na území Jugoslávie.“ In *Češi v cizině II*, 233–280. Praha: Ústav pro etnografii a folkloristiku ČSAV.

Winch, Peter. 2004. *Idea sociální vědy a její vztah k filosofii*. Brno: CDK.